

IPS
המכון למדיניות
ואסטרטגיה

בית ספר לאודר
לממשל, דיפלומטיה
ואסטרטגיה

**הבינתחומי
הרצליה**

IPS

סדר לאומי חדש לישראל: סיכויים וסיכונים במציאות מורכבת ומשתנה

פרופ' אלכס מינץ

ראש המכון למדיניות ואסטרטגיה, IPS
יושב ראש כנס הרצליה

אוקטובר 2015

IPS Publications

IDC Herzliya

המכון למדיניות ואסטרטגיה (IPS)
בית ספר לאודר לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה
המרכז הבינתחומי הרצליה

סדר לאומי חדש לישראל:

סיכויים וסיכונים במציאות מורכבת ומשתנה

פרופ' אלכס מינץ

ראש המכון למדיניות ואסטרטגיה, IPS
יושב ראש כנס הרצליה
המרכז הבינתחומי הרצליה

אוקטובר 2015

בכנס הרצליה ה-15, שערך המכון למדיניות ואסטרטגיה בבינתחומי הרצליה, ביוני 2015, הציג נשיא המדינה את חזון ארבעת השבטים וקרא לסדר לאומי פנימי חדש לישראל. נאום "ארבעת השבטים" זכה לתהודה רבה בערוצי המדיה השונים, ברשתות החברתיות ובמאמרים וכתבות בעיתונות הכתובה והדיגיטלית.

הטיעון הבסיסי של נשיא המדינה הוא שהמציאות הדמוגרפית בישראל השתנתה ומציפה אתגרים חדשים. לדבריו, "החברה הישראלית (עוברת) תמורות שיעצבו מחדש את הזהות שלנו כ"ישראלים". כיתות א' היום מורכבות מכ-38% חילונים ("ממלכתיים"), כ-15% דתיים לאומיים ("ממלכתיים דתיים"), כרבע ערבים וקרוב לרבע חרדים. במקום חברה שבה היה רוב (חילוני) ברור ומיעוטים ברורים, ישראל מאופיינת כיום בארבע קבוצות השוות פחות או יותר בגודלן. השבטים הם: החילוני, הדתי-לאומי, החרדי והערבי. בשנת 2018 חמישים אחוז מילדי כיתה א' בישראל יהיו ערבים או חרדים, כלומר מחוץ לאתוס הציוני. ביטוי בולט לשבטיות זו ואף לתת-שבטיות ניתן לראות במפה הפוליטית בישראל, המורכבת מקשת רחבה של מפלגות שבחלקן מייצגות שבטים ותתי שבטים בחברה הישראלית. קרוב למחצית האוכלוסייה אינה משרתת בצה"ל, וחלק גדול ממנה, בשבטים החרדי והערבי, אינה משולבת בשוק העבודה. כמו כן, קיימת בורות הדדית בין ארבעת השבטים והיעדר שפה ואתוס משותפים.

בניסיון לעצור המשך הבידול של כל אחד משבטים אלה, העדר ואף החלשות הלכידות החברתית, ומשחק סכום אפס בין המגזרים השונים, תהליך היכול לפרום הרקמה החברתית בישראל, מבקש נשיא המדינה להגדיר ולגבש סדר לאומי חדש, בפרויקט הנקרא "תקווה ישראלית". הסדר הלאומי החדש על פי הנשיא, דורש מאתנו היום "לעבור מהתפיסה המקובלת של רוב ומיעוט, לתפיסה חדשה של שותפות, בין המגזרים השונים בחברה הישראלית".

בנאום "ארבעת השבטים" הציף נשיא המדינה גם שאלות כגון, "מה משותף לכל המגזרים הללו? האם יש לנו שפה אזרחית משותפת, אתוס משותף? האם יש לנו מכנה ערכי משותף שבכוחו לחבר את כל המגזרים הללו יחד?" הנשיא גם הצהיר על כי כניסה של שבט לשותפות הזאת, אינה כרוכה בויתור על מרכיבי היסוד של זהותו.

המכון למדיניות ואסטרטגיה במרכז הבינתחומי בשיתוף עם בית הנשיא, גיבש ועדת היגוי ארצית בת 26 חברים בוועדה נציגי ארבעת השבטים המרכיבים את החברה הישראלית. התפוקה המרכזית של הפרויקט היא מסמך מדיניות שיוכן על ידי המכון וועדת ההיגוי, בשיתוף צוות בית

הנשיא, לקראת כנס הרצליה ה-16. המסמך יציע המלצות למדיניות. עיקרו: מאמץ לנסות לזהות קווי פעולה לקיום משותף ומכנה משותף רחב וכוללני יותר לשבטים השונים בחברה הישראלית. את השותפות שנדרשת בסדר הישראלי החדש, מבקש הנשיא ליישם בכל זירה וזירה בחיינו.

מסגרות קונצפטואליות לניתוח

קיימות לפחות ארבע מסגרות תיאורטיות - קונצפטואליות רלבנטיות לנושא: תיאוריית השסעים, תיאוריית הגבולות בין המגזרים השונים, תיאוריית הצדק החלוקתי, וגישת שוויון זכויות מול חובות.

1. תיאוריית השסעים¹

סוציולוגים חברתיים ופוליטיים, ובראשם חתן פרס ישראל לסוציולוגיה, פרופ' סמי סמוחה, הצביעו על כי ניתן לזהות בחברה הישראלית מספר שסעים עמוקים: מעמדיים, עדתיים ולאומיים ובהם השסע החילוני-דתי, היהודי-ערבי, האשכנזי-ספרדי, הימני-שמאלני, הפערים בין מרכז לפריפריה, ועוד. שסעים אלו מאפיינים את החברה הישראלית. חלקם, כמו זה המאפיין את הגישות המנוגדות לפתרון הסכסוך הישראלי-פלשתינאי, כאשר אחת זו של הימין, לא לגמרי מוותרת על חלום ארץ ישראל השלמה ומבקשת לשמר לכל הפחות הסטטוס קוו הנוכחי בכל הקשור ליהודה ושומרון, ו"לנהל הסכסוך", לעומת גישת "שתי מדינות לשני עמים" והחתיירה לפתרון הסכסוך של השמאל-מרכז, מעידות לדעת סוציולוגים פוליטיים בולטים על חברה "מפולגת לעומק". תיאוריית השסעים חשובה, מבריקה וישימה לחברה הישראלית אך פחות מתאימה לסדר הלאומי החדש, מכיוון שהיא "חותכת" ומגדירה את הקבוצות בחברה הישראלית בצורה אחרת מאשר ארבעה שבטים. הנשיא ריבלין עצמו, ציין בנאומו שהשסעים, "קווי השבר האלה מתקיימים בתוך כל אחד מהמגזרים, ובכולם גם יחד" ואילו החלוקה לשבטים חושפת מבנה יסוד של החברה הישראלית. יחד עם זאת, מספר תובנות הנגזרות מתיאוריה זו ומחקרים וממצאים אמפיריים בנושא ישימים לפרויקט סדר לאומי חדש ואין לבטלם.

למשל בהבנת הזרז לטרנספורמציה המאוד מרשימה שעשתה החברה הישראלית שאופיינה בשסע עדתי בולט מאוד בחמישים השנים הראשונות לקיומה באמצעות כורי היתוך המעמעמים השסע העדתי.² מצד שני ישראל ממשיכה להיות מקוטבת מאוד בין שמאל לימין, בין הערבי ליהודי, בין החרדי לחילוני ועוד.

כך למשל, בסקר שהמכון למדיניות ואסטרטגיה, IPS, ערך לאחרונה, בלט הממצא שבעיני הרוב בישראל, השסע האשכנזי-ספרדי הרבה פחות בולט ורלבנטי מבעבר, אך נושאים כמו גזענות ואלימות נפוצים ומדאיגים, כאשר כ-50 אחוז מהנשאלים נתקלו בגילויי גזענות בישראל.

¹ ציון שמעבר לארבעת השבטים העיקריים, קיימים כמובן גם תתי שבטים בחברה הישראלית. כך למשל החברה הערבית היא לא מונוליטית וכך גם לא החרדית הידועה בחצרות ובמחנות השונים הקיימים בתוכה, ואף השבט החילוני או הדתי-לאומי אינם מונוליטים. לדוגמא מפלגות יהדות התורה ו"ש"ס, או תקומה בתוך הבית היהודי.
² אם כי, תוצאות הבחירות מראות בצורה מובהקת ובהתמדה שהשסע העדתי בהחלט משפיע על דפוסי ההצבעה בבחירות למפלגות החרדתיות, וכן למחנה הציוני מחד, לליכוד מאידך ואף לישראל ביתנו, לכולנו, ליחד, ולמרץ בעוד שהשסע הערבי-יהודי משפיע בעיקר על הצבעה לרשימה המשותפת וכן באי הצבעה למפלגות הימין.

2. תאוריות ה"גבולות" בין המגזרים השונים

תאוריה זו שיושמה בהרחבה על ידי סוציולוגים פוליטיים בולטים כמו חתן פרס ישראל משה ליסק, בהתייחס לגבולות שבין המגזר האזרחי לצבאי, בישראל ובעולם, טוענת שהגבולות בין מגזרים אלה יכולים להיות חדירים, עמומים או קשיחים. בהשלכה לפרויקט ארבעת השבטים- סדר לאומי חדש, ניתן לטעון שהיחסים בין החרדים לחילונים ולדתיים לאומיים הם חדירים בנושאים מסוימים כמו תעסוקה למשל, אך בלתי חדירים ואף קשיחים בנושאים אחרים כמו משמעות לימודי תורה לחרדים מול חילונים. לעומת זאת, חילונים ודתיים לאומיים משרתים יחד בצה"ל, כלומר בגבולות חדירים. עמדת חילונים-דתיים רבים חלוקה בנושאי הבניה בהתנחלויות והמשך הנוכחות בשטחים. אין גם ספק שהגבולות בין החרדים לערבים במדינה הם קשיחים ולגמרי לא חדירים, במרבית, אם לא בכל תחומי החיים.

גישת הגבולות מאוד ישימה לפרויקט ארבעת השבטים, שכן ניתן למפות את הגבולות השונים בין כל זוג שבטים בכל תחום ותחום, להימנע מלהתרכז בתחומים ונושאים בהם הגבולות לא חדירים וקשיחים וכן להתרכז לעומת זאת בתחומי חיים בהם הגבולות חדירים, פחות מאיימים על השבטים וכאלו הניתנים עדיין לשינוי.

3. תאוריית הצדק החלוקתי

הפילוסוף הפוליטי הנודע ג'ון רולס ז"ל, פרסם בספרו הידוע תאוריה של צדק (1972) טענה על כי מדיניות חלוקת משאבים צודקת היא "כזו המכוונת תמיד להטבת מצבו של הפרט העני ביותר בחברה". ביסוד גישת הצדק החלוקתי עומדת הטענה על כי חלוקת העושר והמשאבים בחברה צריכה להתאים לקריטריונים מסוימים כדי שתחשב הוגנת.³

חתן פרס נובל לכלכלה פרופ' אמרטיה סן מאוניברסיטת הרווארד הציע נוסחה אחרת לפיה צדק חלוקתי מחייב "שלכל אדם תהיה אפשרות לממש את אנושיותו, ועל כן הכרחי כי תהייה לכל אחד גישה למשאבים בסיסיים ולרמה מינימלית של הזדמנויות". גישה זו, המכונה "גישה היכולות", מחייבת את המדינה, לספק לשכבות החלשות את האמצעים שיאפשרו להם חיים בכבוד. חוקר מדע המדינה, פרופ' מייקל וולצר מאוניברסיטת פרינסטון טוען לעומת זאת "שקהילות שונות נבדלות בערך שהן מייחסות למשאבים שונים ולכן שונות גם באופן בו הן מגדירות חלוקה צודקת של משאבים אלה".⁴

גישת הצדק החלוקתי מתאימה וישימה בהרבה מובנים לפרויקט ארבעת השבטים, אך בהקשר הישראלי ראוי להציף את השאלה הקרדינלית, האם הזכויות המוקנות בצדק חלוקתי צריכות להיות מותנות בשיווין חובות.

3

https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A6%D7%93%D7%A7_%D7%97%D7%9C%D7%95%D7%A7%D7%AA%D7%99

⁴ ibid

4. גישת זכויות-חובות

האם זכויות מותנות בחובות? האם ליצור התניה כזו? האם זכויות וחובות לא תלויות אחת בשנייה? כיצד ליישם גישה זו לפרויקט ארבעת השבטים? האם ישנן חובות שהן בו-זמנית גם זכויות?

בין ארבעת השבטים במדינת ישראל ישנם פערים משמעותיים בחלוקת המשאבים הכספיים, בתשתיות, ובקרקעות. כמו כן קיימים פערים בנוגע לשוויון בהזדמנויות. לצד זה, ישנם גם פערים גדולים בחובות, בעיקר במה שכרוך בשוויון בנטל. כיצד ניתן לצמצם פערים אלה בהשקעות בחינוך, בקרקעות, בשירות צבאי או לאומי?

סקר המכון למדיניות ואסטרטגיה, IPS, הצביע על כי יותר מ-60 אחוז מהנשאלים טוענים שהפערים החברתיים במדינת ישראל הולכים ומתרחבים. המשך המגמה הנוכחית יוביל ליותר קיטוב, שגאה ואלימות. הוא אף עשוי לפרום הרקמה החברתית והדמוקרטית הישראלית. שאלה חשובה היא האם לאמץ גישת זכויות מותנות בחובות, או להתמקד בחצי הכוס המלאה, כלומר לבחון אילו חובות כל שבט כן יכול למלא? מובן שגישה זו מתאימה מאוד לפרויקט "תקווה ישראלית", הגם שהיא מתמקדת רק במימד קריטי אחד. יצוין עם זאת, שאילוצים פוליטיים-קואליציוניים, ביורוקרטים ואחרים מונעים חקיקה ואף יישום שינויים מינוריים.

מבט השוואתי בינלאומי

תמורות דמוגרפיות משמעותיות לא פוסחות גם על מדינות אחרות: באירופה, אסיה ואזורים אחרים. במחקר השוואתי של קרן ברטלסמן הגרמנית, ישראל דורגה על פי מדד לכידות חברתית במקום ה-28 מתוך 34 מדינות האיחוד האירופי וה-OECD. דנמרק, נורבגיה, פינלנד, ניו זילנד דורגו בראש הרשימה. יוון ורומניה בתחתית הרשימה. המדד התבסס על שורה של סקרים שנערכו במדינות אלה ועל ניתוח נתונים כמותיים סטטיסטיים השוואתיים ממדינות שונות. ישראל דורגה בקבוצה הגבוהה ביותר בזהות (לישראל ולעם היהודי) אך בקבוצה נמוכה מאוד מבחינת קבלת האחר, ובראיית הצדק החלוקתי במדינה. יש אם כן, מקום רב לשיפור, ברוח חזון הנשיא. ישראל אמנם בולטת "בשביעות רצון מהחיים במדינה" אך לגלי הטרור במדינה ולסבבי הלחימה החוזרים במאבק מול החמאס והחיזבאללה פוטנציאל ממשי להקטין רמת שביעות רצון כללית זו ולהוביל ליתר קיטוב.

יתרה מזאת, סקרים שנערכו באירופה עוד לפני גל ההגירה הגדול מהמזרח התיכון מראים שרוב הציבור במדינות אלה טוען שהלכידות החברתית שם אף בירידה. העדר לכידות חברתית נמצאה כבעלת השפעה הרסנית, בין השאר, על כלכלה, על הרמוניה חברתית ועל שמחת חיים. אמוץ חזון משותף, קשר אמוציונאלי למדינה ולחברה, ושיתוף פעולה בין מגזרים, כל אלה מהווים פרמטרים חשובים בדו"ח.

המחקר של קרן ברטלסמן (2013)⁵ שניתח גורמים המסייעים והמעכבים לכידות חברתית ב- 34 מדינות, הצביע על שלושה גורמים מתוך שלל משתנים היכולים לחזק הלכידות החברתית בין מגזרים שונים בחברה:

- כלכלה משגשגת

- חלוקה צודקת של משאבים

- התפתחות טכנולוגית

הגורמים העיקריים שנמצאו כמחלישים הלכידות החברתית בין מגזרים שונים הם:

- אי שיוון

- שעור האבטלה, אם כי במידה פחותה ולא מובהקת

- רמת הדתיות בחברה (שכן כל שבט מתבצר בדתיותו ואמונתו).

מובן שלכל מדינה וחברה ועוד יותר בישראל המצויה בסביבה עוינת, וחווה גלי טרור, יש את זרזי ובלמי הלכידות הייחודיים שלהם. על כן, הזרזים והבלמים המאפיינים חברות מערביות רבות, הם רק חלק מהסיפור. המציאות הביטחונית-המדינית בארץ, העדר פתרון קבע, והמצאות מגזר שלם במדינה שברובו מזדהה גם עם השאיפה והמאבק הפלשתינאי למדינה משלו, מקשים על שיבוץ ישראל בסקאלות השוואתיות. יחד עם זאת, בלפחות שניים מתוך שלושה הזרזים העולמיים, כסטארט-אפ ניישן ברמות הגבוהות בעולם וכמדינה עם כלכלה משגשגת מעוררת קנאה, יש למדינת ישראל סיכוי טוב להתמודד עם אתגרי הסדר הלאומי החדש, לפחות בכל הקשור למשתנים המשפיעים של החוסן הכלכלי ורמת הפיתוח הטכנולוגית.

מדדי שביעות רצון מהחיים בישראל גם הם גבוהים מאוד בהשוואה למדינות מערביות אחרות. הצלחה בסדר הלאומי החדש, מותנית בצמצום משמעותי של אי השוויון במדינה, צמצום הפערים, חלוקה צודקת ושיוונית הרבה יותר של משאבים בין המגזרים השונים בכל תחום ותחום. הרבה יותר מדי אנשים וילדים בישראל עניים. כל אלה הם דרישות קדם לתקווה ישראלית. מובן שיש לבלום גם מגמות גזענות, אלימות גוברת ופערים גדולים ואי שוויון בהזדמנויות אך גם בחובות.

לעומת המשתנים הכלכליים-חברתיים, שבהם ישראל צריכה ויכולה לטפל, התפתחו אתגרים וסיכונים חדשים ונפוצים לסדר לאומי חדש לישראל אפילו מאז נאום הנשיא ריבלין בכנס הרצליה:

1. יחסי יהודים-ערבים

מאז נאומו החשוב של נשיא המדינה בכנס הרצליה ביוני השנה, בו הציע חזון לסדר לאומי חדש ונסך אופטימיות בהגדרת כיוון מקורי וחדש למדינת ישראל, פקד את ישראל בחדשים האחרונים גל טרור קשה עם פיגועי דקירות ופיגועים אחרים (דריסה).

⁵ Bertelsmann Stiftung, 2013. Social Cohesion Radar.

למרות שבמהותו הסכסוך והעימות הוא בין יהודים לפלשתינאים בכל הנוגע להר הבית, לשטחים, לשאיפת רבים מהם לחזור לבתיהם בישראל, לגל זה המונע גם על ידי הסתה ברשתות החברתיות והמסגדים, השלכה ניכרת על היכולת של החברה היהודית והערבית בישראל להתקדם זו לצד זו לקראת עתיד טוב יותר, כפי שנשיא המדינה התווה. במקום מצב של Win-win הן לשבט הערבי במדינה והן לשבט היהודי (חילוני, דתי, חרדי), במסגרת שיתופי פעולה כפי שמוותווים ב"תקווה ישראלית", אנו נעים במהירות למצב של Loose-loose קלאסי, כאשר השבר, השסע והמשקע שנוצרים בין הצדדים יכולים להוביל, אם לא הובילו עדיין להפסד כלכלי, חברתי, לאומי, הן של המגזר הערבי והן של המגזר היהודי. מצב של פחד של יהודים החוששים מפיגועים ושל ערבים הפוחדים להתנהל חופשי בישובים יהודיים, יוצר מציאות המאופיינת בהפסד הדדי.

2. יחסי חרדים – חילוניים

אחוז הנפגעים בפעולות הטרור האחרונות גדול בקרב חרדים, שוטרים וחילונים. הסיבה היא שקל לזהות אוכלוסיות אלה בוודאות כיהודיות ולא ערביות (אם כי היו גם דרוזים בין הנפגעים) והן הימצאותם בריכוזים גדולים בירושלים, בה התבצעו בתחילה מרבית הפיגועים, למעט אלו שביהודה ושומרון.

בקרב האליטה החרדית גובר הטעון שישראל מתגרה בגויים בפעולותיה בשטחים, בהתנחלויות, ובעיקר בהר הבית, ואילו הזעם, התסכול וההסתה מופנים אל החרדים הסופגים נפגעים רבים. לא מדובר בשבר ואף לא במשקע בין שבטים אלה, אך באם הגל יחריף ועיקר הנפגעים האזרחים יגיעו מבין החרדים, הדבר עלול לגרום לקרע מסוים בין שבטים אלה ולשבש ניסיונות לקרוב ביניהם.

3. יחסי חרדים-ערבים

בצעד שלא זכור כמותו, פרסם סגן עורך "במשפחה", הודעה בערבית, בה ביקש מהפלשתינאים להפסיק לרצוח חרדים. החרדים לטענתו לא קשורים ולא מעורבים בעליה להר הבית וגם לא בפעולות לאומיות אחרות. עצם פרסום הכתבה, ובערבית, הוא ללא תקדים.

אם כי ערביי ישראל כמעט ולא מעורבים בגל הפיגועים, באינתיפאדת הסכינים, הרי שאם המגמה לפגע ביהודים חרדים תמשך, הפחד מחד והעוינות מאידך עשויים לגבור לממדים כאלה שיהיה קשה מאוד להחזירם אפילו לרמה שמלפני נאום נשיא המדינה. ברור שהפחדים והעוינות היו חבויים אף לפני גל זה, אך הסטטיסטיקה של נפגעי פעולות הטרור האחרון היא כזו שיכולה להחריף את השסע למצב שיהיה קשה לאיחוי.

4. יחסי חילונים--דתיים לאומיים

מרבית החילונים במדינת ישראל מתגוררים, למעשה בין חדרה לגדרה. דתיים לאומיים רבים מתגוררים בירושלים, בני ברק, גבעת שמואל, ביתר עילית, בית שמש ובהתנחלויות. גל הטרור נתפס כמאיים על מפעל ההתנחלויות מחד, שכן קיים סיכון שתנקע נפשו של הרוב החילוני במדינה והוא יתעייף מהשליטה בשטחים. הגל פוגע פיסית במתנחלים רבים ובציבור הדתי לאומי. חלק ניכר ממדינת תל אביב הצביע מרכז-שמאל, תומך בפתרון שתי מדינות לשני עמים ומנוגד באחוזים גדולים בהשקפתו לציבור הדתי-לאומי בכל הנוגע למפעל ההתיישבות בשטחים ובמזרח ירושלים. הדבר קשור גם לשסע ימין-שמאל בישראל כמובן, ובאמונת דתיים לאומיים רבים, ואחרים שהשטח מהים ועד הירדן ניתן ליהודים מול הרצון הפרגמטי של מרבית הציבור החילוני לפחות ב"מדינת תל אביב"

להיפרד מהפלשתינאים. גל הטרור האחרון מקצין השקפות אלה עוד יותר, למשל בדיבורים על מסירת השכונות הערביות במזרח ירושלים לרשות הפלשתינאית, רעיון שמובל על ידי גורמים חילוניים.

סיכום⁶

לצד הקריאה של נשיא המדינה בנאום ארבעת השבטים, לסדר לאומי חדש, קריאה שהתקבלה בהתלהבות רבה בקרב מגזרים רבים במדינה אבל גם בסקפטיות מסוימת לגבי סיכויי הצלחתה, מתהווה בשבועות האחרונים מציאות מסוכנת היכולה להעמיק את הקרע בין השבטים ולגרום להרעה במצב הקיים עד כדי קיבועו כבלתי-הפיך. באם ההקצנה, הגזענות והאלימות ימשיכו להשתולל במדינה, הרי שמגמות אלה יובילו להעמקת הקרע בין השבטים, בניגוד למה שנשיא המדינה רצה לקדם. על מנת לעצור את הסחף, חובה הן על המנהיגות היהודית והן על המנהיגות הערבית בישראל לגנות פיגועי טרור, לקרוא לדו קיום ולהמשך שיתוף הפעולה. אחרת, הסדר הלאומי החדש יתבטא לא בהקטנת המחלוקות בין השבטים אלא בהקצנת עמדות ומעשים, שידרדו את מדינת ישראל למצב קרוב לאנרכיה ויקשו עוד יותר על גיבוש סדר לאומי חדש והעצמת הלכידות החברתית.

⁶ המחבר מודה לד"ר חיים ויצמן על הערות לטיטוט נייר העמדה